

EBÂN b. YEZİD

Vefat tarihi kesin olarak bilinmemekte, ancak 163'te (779-80) vefat ettiği bilinen arkadaşı Hemmâm b. Yahyâ ile yakın tarihlerde öldükleri kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 283; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, I, 454; İclî, *es-Sikât*, s. 51; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, II, 229; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, s. 158; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 381-382; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'âfâ*, I, 20; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 24-26; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 201-202; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 16; a.mlf., *A'lâmü'n-nübelâ*, VII, 431-433; a.mlf., *el-Muğnî*, I, 8; Safedî, *el-Vâfi*, V, 301; İbnü'l-Cezerî, *Ğāyetü'n-nihāye*, I, 4; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, I, 101-102; XI, 70; a.mlf., *Hedyü's-sârî* (Hatîb), s. 407; Hazrecî, *Hulâsatü Tezhib*, s. 15.

AKİF KÖTEN

EBÂZİYYE

(bk. İBÂZİYYE).

EBCED

(أبجد)

Arap alfabesinin ilk tertibi ve harflerinin taşıdığı sayı değerlerine dayanan hesap sistemi.

Arap yazısı hakkında bilgi veren klasik kaynaklarda, alfabedeki harflerin önceleri "et-tertibü'l-ebcedi" denilen sıralamada görüldüğü şekilde düzenlenmiş oldukları ifade edilmekte; dinî metinlerde ise bu tertibin başlangıcı Hz. Âdem'e kadar çıkarılmaktadır. Hz. Peygamber devrinde de kullanılan ebced tertibi, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân zamanında (685-705) değiştirilerek yerine Nasr b. Âsım ile Yahyâ b. Ya'mer el-Udvânî'nin hazırladıkları, birbirine benzer harflerin ardarda sıralanması esasına dayanan bugünkü "hurûfû'l-hecâ" tertibi getirilmiştir (Ahmed Şevkî en-Neccâr, s. 161).

Ebced, aslında alfabedeki harflerin kolaylıkla hatırdâ tutulmasını sağlamak için eski dönemlerde geliştirilmiş bir formül olup gerçekte bir anlamı bulunmayan kelimelerinin ilki "ebced" (abucad, ebu- ced) şeklinde okunduğu için bu adla anılmıştır. Bu formülde yer alan kelimeler şunlardır: **ebced** (أبجد), **hevvez** (هوز), **hut-tî** (حطى), **kelemen** (كلمن), **sa'fes** (صفص), **karaşet** (قرشت), **sehzaz** (شخذ), **dazağ** (ضطغ). Türkçe'de bu tertibin son kelimesi, ayrı bir rakam değerine sahip olmayan lâmelîf (لا) ile bitirilerek **dazığlen** (ضطغلن) şeklinde söylenmekte ve ardına da daima Mü'minün süresinin 14. âyetinin sonunda yer alan "fe-tebâreke'llâhü

ahsenü'l-hâlikîn" (فَبَارِكْ اللَّهُ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ) ibaresi eklenmektedir. Buna uygun olarak hat sanatında da murakka'lar ve meşk mecmualarındaki müfredât kısmı bittikten sonra mürekkebât kısmının başına, Arap harflerinin birleşmesine ait özellikleri topluca göstermek üzere konulan ebced tertibinin genellikle bu şekilde yazıldığı ve bunun istife de uygun düştüğü görülmektedir. Mağrib müslümanları ise sa'fes, karaşet ve dazağ kelimelerini **sa'faz** (صففض), **kaset** (قرست) ve **zağas** (ظغش) şeklinde söylemektedirler.

Ebced sisteminin İbrânîce ve Ârâmîce'nin de etkisiyle Nabatîce'den Arapça'ya geçtiği kabul edilmektedir. Çünkü harflerin ebced tertibinde dizilişi bu dillerin alfabelerindeki sıraya uygundur ve harflerin aşağıda açıklanan sayı değerleri de onlarınkilerle aynıdır. Araplar arasında benimsenmiş olan bu tertipteki sekiz kelimeden "revâdif" denilen son ikisi hariç diğerlerinin, Hz. Şuayb kavmin-den gelen ve Arap yazısının mücidi oldukları kabul edilen altı Medyen (Medâin) hükümdarının veya altı şeytanın yahut da günlerin adı olduğu şeklindeki rivayetler ilmi bir değer taşımayan folklorik unsurlardır. Ebcedle ilgili olarak bazı hadislerle de rastlanmakta, ancak İbn Teymiyye bunların başlıcalarını verip râvilerini tenkit ederek güvenilirden uzak olduklarını açıkça ortaya koymuş bulunmaktadır (*Mecmû'u fetâvâ*, s. 59-62). Bir rivayette Hz. Ali ve İbn Abbas'a dayanılarak her kelimenin Hz. Âdem'in cennetten ayrılışı ile tövbesi arasında geçen sürenin çeşitli safhalarını ifade ettiği öne sürülmekte (Yakıt, s. 25-26), bir başka rivayette ise ilk altı kelimede yer alan harflerden her birinin esmâ-i hüsnâ'nın birlerine karşılık olduğu, yani ilk altı kelimenin Allah Teâlâ'nın çeşitli güzel isimlerinin ilk harflerinin bir araya getirilmesiyle meydana çıkarıldığı iddia edilmektedir (*a.g.e.*, s. 27). Nitekim İsmâil Hakkı Bursevî *Esrârü'l-hurûf* adlı eserinde bu konuya geniş yer ayırmıştır. Ayrıca ebced tertibindeki her harfin sırasıyla kâinatı oluşturan dört esas unsurdan (anâsır-ı erbaa) ateş, hava, su ve toprağa delâlet ettiği görüşü de benimsenmiş (İbn Haldûn, II, 1195) ve buna dayanarak edebî eserlerle gizli ilimlere dair bilgiler veren kitaplarda çeşitli açıklamalar yapılmıştır.

Tarih boyunca ebced harflerinin değişik sistemlere göre farklı şekillerde sayı değerleri ortaya çıkmış ve bunların

birbirleriyle mukayesesi neticesinde de izah edilmesi güç, şaşırtıcı eşitlikler ve benzerlikler bulunarak konu ile uğraşanlarla halk tarafından bu kelime ve rakamların bazı sırlara ve fevkalâde özelliklere sahip oldukları inancı benimsenmiştir. "Ebced risâleleri" adıyla anılabilecek değişik isim ve muhtevadaki bazı yazmalarda bu konuya dair çok çeşitli ve zengin bilgiler bulunmaktaysa da bunların çoğu yakıştırma olmaktan ileri geçmeyen izah tarzlarıdır (geniş bilgi için bk. Abdülkerîm el-Yâfi, s. 81-85). Aynı veya yakın anlamlara gelen bazı değişik kelimelerin ebced karşılıklarının aynı sayıyı verdiği görülmektedir; meselâ zebân / de-hân = 60, ilim / amel = 140, ayak / ka-deh = 112, tevbe / peşmân = 413, dî-vâne / gönül = 66 gibi (Çelebioğlu, *MK*, II/1, s. 64). Nitekim "Allah" ve "hilâl" kelimelerinin ebced değerleri (66) eşit olduğundan Türk bayrağındaki hilâl Allah'ı sembolize eder. Ayrıca Türkçe bir deyim olan "işî 66'ya bağlamak" da bu sebeple meseleyi Allah'a havale etmek şeklinde izah edilmiştir. "Süfî" kelimesiyle "el-hikmetü'l-ilâhiyye" ifadesinin ebced değerinin aynı olduğunu söyleyen Abdül-vâhid Yahyâ (René Guénon) buradan hareketle hakiki sūfinin ilâhî hikmete sahip olan, "ârif billâh" (Allah'la bilen kişi) olduğunu vurgular. Bu tür kelimeler hem anlamları hem de sayı değerleri bakımından çeşitli sanat gösterisi ve söz oyunu yapılmasına imkân verdiklerinden şairlerce sevilip sıkça kullanılmıştır. Bu bakımdan özellikle divan şiirinde beyitlerin nükteleriyle birlikte iyice anlaşılabilmesi için kelimelerin ebcedle ilgisi-ni göz önünde bulundurmak gerekir. Ebced sistemi İslâm dünyasında özellikle tasavvuf, astronomi, astroloji, edebiyat ve mimari alanlarıyla cıfr (cefr*) ve vefk* e ait konuları geniş anlamda içine alan havas ilminde (İbn Haldûn, II, 1194 vd.), ayrıca sihir ve büyücülükte kullanılmıştır.

Hemen her alfabedeki harflerin çok eskiden beri rakam olarak birer karşılığının bulunduğu, bir başka deyişle harflerin rakam yerine de yazıldığı bilinmektedir. Bunlar arasında en çok tanınanlar İbrânî-Süryânî, Grek ve Latin harf-sayı sistemleridir. "Ebced hesabı" denilen ve Arap alfabesinin ebced tertibine dayanan rakamlar ve hesap sistemi müslüman milletler arasında kullanılmaktadır. İslâm kültüründe bundan başka, yine ebced harflerinin sayı değerlerine dayanan bir de **hisâb-ı cümel*** (cümme)

ehli arasında ebced harfleriyle ilgili olarak yapılan izahları *Esrârü'l-hurûf* adlı eserinde toplamıştır (bk. Ahmed Saîd Süleyman, s. 8-15). XX. yüzyıl İslâm âlimlerinden Said Nursi'nin de bu metotla Kur'an'ın otuz yerinde Nûr risâlelerine işaret edilmiş olduğunu açıklamaya çalıştığı görülür (*DîA*, VII, 216-217).

Bilhassa Hurûfîlik'le Bektaşîlik'te ve genel olarak bütün tasavvufi edebiyatlarda ebced harflerinin bazı sırları ve rakam değerlerinin de çeşitli havassı olduğu yolunda yaygın bir kanaati yansıtan manzum veya mensur birçok örnek bulmak mümkündür.

Ebced kelimesi divan edebiyatında bir remiz ve mazmun olarak yer almıştır. Bu kullanılıştaki kelimenin hem ebced hem de Nâbî'nin, "Ana ma'lûm idi esrâr-ı kitâb-ı melekût / Gelmeden levh-i hicâyâ kelimât-ı ebuced" beytinde görüldüğü gibi "ebuced" şeklindeki okunuşu söz konusu edilmiş, ayrıca beyitlerde bu kelime ile yapılmış başka tamlama ve kavramlara da yer verilmiştir. Birinci okunuş öncelikle alfabeyle ifade ettiğinden, bir işe yeni başlayanlar için "işin alfabesinde" anlamına gelmek üzere "işin ebcedinde" denildiği gibi "yeni okumaya başlamak" anlamında da "ebced okumak" tabiri kullanılmıştır. Meselâ Fâzıl'ın, "Allâme-i fûnûn-ı dü âlem iken meded / Cevr-i felek bu bendeni başlattı ebcede" beytinde geçen ebced bu anlamdadır. Kelimenin "ebuced" şeklinde okunuşu ise Türkçe'nin ses uyumuna sokulup "eb ü ced" biçimine söylenecek "baba ve dede" anlamına alınmış ve cinas sanatına vesile kılınmıştır. Şeyh Müştak'ın, "İbn-i vaktim reh-i âbâ vü nesebden geçtim / Ebced-i aşk okuyup eb ile cedden geçtim" beyti kelimenin geniş mânalı, nükteli ve sanatlı kullanımına güzel bir örnektir. Sünbülzâde Vehbî'nin, "Hâceye gitsin okumaya bu ebced-hanlar / Başlasın mektebe varsın da bu ebced-hanlar" ile Yenişehirli Belîğ'in, "Safâ-yı neş'e-i bintü'l-inebden olsa lâ-ya'kıl / Okur ebna-yı asra ümm-i sibyan hâce-i ebced" beyitlerinde olduğu gibi manzum eserlerde "ebced-han" (yeni okumaya başlayan çocuk) ve "hâce-i ebced" (ilkokul hocası) kelimelerine de yer verildiği görülmektedir.

Ebced sisteminin tarihçesiyle ebced hesabının nazariyatından bahseden güvenilir müstakil eserler yok denecek kadar azdır. Ancak ebced rakamlarının kullanıldığı alanların başında gelen felekiyyât (astronomi) ve ilm-i ahkâm-ı nücûma

(astroloji) temas eden eski ve ciddi eserlerde konuyla ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Bîrûnî'nin *et-Tefhîm fî evâ'ili şî-nâ'ati't-tencîm* (London 1934; Tahran 1362 hş. / 1983-84) adlı eseri bunların en önemlilerinden biridir. İbn Haldûn'un *Muḥaddime*'sinde de bu konuya geniş yer ayrılmıştır. Aynı konuda yeterli bilgi veren modern araştırmalara pek rastlanmamakta, mevcutların ise daha çok divanlar olmak üzere çeşitli kitap ve kaynaklarla mimari eserlerin kitâbelerindeki tarih beyitlerini toplayan çalışmaların başına eklenmiş ebcedle ilgili giriş niteliğinde bilgiler olduğu görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lane, *Lexicon*, I, 4; II, 461; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, I, 231-361; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, s. 59-62; İbn Haldûn, *Muḥaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, I, 403-407; II, 1194-1233; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 277; Mehmed Hafid, *ed-Dürrü'l-müntehabâtü'l-men-sûre fî istilâhî'l-galatâtü'l-meşhûre*, İstanbul 1221, s. 348-359; Ahmed Hayâtî, *Tuhfe Şerhi Hayâtî* (Şerhu't-Tuhfeti'l-Manzûmeti'd-düriyye fî lughati'l-Fârisiyye ve'd-Deriyye), İstanbul 1266, s. 85-89; Muharrem Mercanligil, *Ebced Hesabı*, Ankara 1960; *Alphabete und Schriftzeichen des Morgen und des Abendlandes*, Berlin 1969, s. 10-12, 14-15, 33-35; Âmil Çelebioğlu, "Kültür ve Edebiyatımızda Şifre Alfabeleri", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri Bildiriler*, İstanbul 1988, s. 19-33; a.mlf., "Harflere Dâir", *MK*, II/1 (1980), s. 62-65; İsmail Yakut, *Türk İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, İstanbul 1992; Ahmed Talât Onay, "Ebced-hân", *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar* (haz. Cemal Saîd Süleyman, Ankara 1992, s. 136; "el-Uşturlâb", *el-Mukteṭaf*, XIII/11, Kahire 1889, s. 721-729; Selahaddin Elker, "Kitâbelerde Ebced Hesabının Rolü", *VD*, III (1956), s. 17-25; Ahmed Saîd Süleyman, "Vaḥdetü'l-vücûd ve ba'zû'l-efkârü'l-Bâtıniyye fî kütübü't-Türkiyye li İsmâ'il Hâkî el-Bursevî ma'a nakli risâletihî'l-maḥtûṭa «Esrârü'l-hurûf» ilâ lughati'l-'Arabiyye", *MMLA* (1968), s. 1 vd.; Muhammed Kemal Seyyid, "Hisâbü'l-cümel ve 'ilmü Esrârü'l-a'dâdi ve'l-hurûf", *ME*, XLV/4 (1973), s. 347-354; Abdülkerim el-Yâfi, "Min Esrârü'l-ebcediyyeti'l-'Arabiyye", *MMLADm*, XLIV/1 (1979), s. 77-85; Ahmed Şevki en-Neccâr, "el-Ebcediyyetü'l-'Arabiyye lemhatûn ve nazratûn", *ed-Dâre*, II/8, Riyad 1976, s. 158-177; Atilla Arpad, "Sinan Camilerinde Kutsal (Mistik) Boyutlar ve Modüler Düzen", *TDA*, sy. 28 (1984), s. 11-19; Muharrem Hilmi Şenalp, "Sermimârân-ı Hâssa Sinan Bin Abdülmennân", *Lâle*, sy. 6, İstanbul 1988, s. 11-12; "Ebced", *Musauver Dâiretü'l-maârif*, I, 461-462; Pakalın, I, 493-494; G. Weil, "Ebced", *IA*, IV, 2-3; a.mlf. — G. S. Colin, "Abjad", *EI²* (İng.), I, 97-98; Dihhûdâ, *Lughatnâme*, II, 249; XI, 226-227; Mustafa Uzun, "Ebced, ebced hesabı", *TDEA*, II, 406; G. Krotkoff, "Abjad", *Elr.*, I, 221-222; Cengiz Kallek, "Bedûh", *DîA*, V, 336-337; Metin Yurdagür, "Cefr", *a.e.*, VII, 215-218.

MUSTAFA UZUN

EBCED NOTASI

(bk. NOTA).

EBCEDÜ'L-ULŪM

(أبجد العلوم)

Siddik Hasan Han'ın
(ö. 1890)

ilimlerin tasnifine dair
ansiklopedik eseri.

Hindistanlı âlim ve devlet adamı Muhammed Siddik Hasan Han el-Kannevci'nin 103'ü Urduca, yetmiş dördü Arapça, kırk beşi Farsça olmak üzere kaleme aldığı 222 eser arasında en hacimli ve en sistematik olanıdır. 1290'da (1873) Bopal'de telif edilen eser, çoğu yan dallara ait 425 ilimden ve bu ilimlerde eser veren bilgilerin hayatlarından bahsetmektedir.

Siddik Hasan Han, oğulları Nürü'l-Hasan et-Tayyib ile Ali Hasan et-Tâhir için yazdığı eserini iki cüz (cilt) olarak tertip etmiş ve birincisine "el-Vesâyü'l-merkûm fî beyâni ahvâli'l-'ulûm", ikincisine "es-Seḥâbü'l-merkûmü'l-mümṭir bi-envâ'i'l-fünûn ve eṣnâfi'l-'ulûm" adını vermiştir. Daha sonra çalışmasına üçüncü bir cüz daha ilâve ederek çeşitli ilimlerde şöhret sahibi olan bilgilerin hayatlarını anlatmış ve bu cüzü de "er-Raḥîku'l-maḥtûm min terâcimi e'immeti'l-'ulûm" şeklinde adlandırmıştır.

Kitabın önsözünde müellif, kaynak olarak İbn Haldûn'un *Muḥaddime*'sinin ilimlerin tasnifi, değerleri, öğrenim ve öğretim usulleri hakkındaki altıncı bölümünden; Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-sa'âde*'sinden; Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'undan; Tehânevî'nin *Keşşâfı işṭilâhâtü'l-fünûn*'u ile Kadızâde-i Rûmî'nin talebesi Kutbüddin İznîkî'nin (ö. 1418) *Medînetü'l-'ulûm*'undan faydalandığını söylemektedir. Ancak kaynaklarda İznîkî'ye ait böyle bir eserden söz edilmediği gibi İznîkî'nin Kadızâde-i Rûmî'nin talebesi olduğuna dair de herhangi bir kayıt mevcut değildir. *Medînetü'l-'ulûm*, *Miftâhu's-sa'âde*'nin yine müellifi tarafından yapılan muhtasar olup Köprülü Kütüphanesi'nde (I. Kısım, nr. 1387) kayıtlı nüshasının sonunda yer alan telif ferâğı kaydından, eserin Taşköprizâde tarafından "imlâ" yoluyla ihtisar edildiği ve 20 Safer 968 (10 Kasım 1560) gününü tamamlandığı kesin olarak anlaşılmaktadır. Siddik Hasan Han, faydalandığı nüshanın üstünde eserin İznîkî'ye aidiyetine dair bir nottan dolayı yanılmış